

AR

2011/3

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research

UDK 351.85 : 338.483.13
COBISS 1.01

JADRAN KALE

33 - 36

UPRAVLJANJE KULTURNIM
RESURSIMA KRŠKIH KRAJOLIKA

*MANAGING THE CULTURAL
RESOURCES OF KARST LANDSCAPES*

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor
Ljubljana 2011

ISSN 1580-5573

AR

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research
2011/3

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor
Ljubljana 2011

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor

ISSN 1580-5573
ISSN 1581-6974 (internet)
<http://www.fa.uni-lj.si/ar/>

revija izhaja trikrat letno / published three times a year

urednik / editor
prof dr Borut Juvanec

regionalna urednika / regional editors
prof dr Grigor Doytchinov, Avstrija
prof dr Lenko Pleština, Hrvaška

uredniški odbor / editorial board
prof dr Vladimir Brezar
prof dr Peter Fister
prof dr Borut Juvanec
prof dr Igor Kalčič
doc dr Ljubo Lah

znanstveni svet / scientific council
prof dr Paul Oliver, Oxford
prof Christian Lassure, Pariz
prof Enzo d'Angelo, Firenze

recenzentski svet / supervising council
prof dr Kaliopa Dimitrovska Andrews
akademik dr Igor Grabec
prof dr Hasso Hohmann, Gradec
prof mag Peter Gabrijelčič, dekan FA

tehnični urednik / technical editor
doc dr Domen Zupančič

prelom / setting
Astroni d.o.o.

lektoriranje, slovenščina / proofreading, Slovenian
Karmen Sluga

prevodi, angleščina / translations, English
Milan Stepanovič, Studio PHI d.o.o.

klasifikacija / classification
mag Doris Dekleva-Smrekar, CTK UL

uredništvo AR / AR editing
Fakulteta za arhitekturo
Zoisova 12
1000 Ljubljana
Slovenija

naročanje / subscription
cena številke je 17,60 EUR / price per issue 17,60 EUR
za študente 10,60 EUR / student price 10,60 EUR
dekanat@fa.uni-lj.si

revija je vpisana v razvid medijev pri MK pod številko 50
revija je dosegljiva in ali indeksirana na naslednjih mestih:
Cobiss, ICONDA, MIT digital library, CEEOL, DLib, UL FA AR

za vsebino člankov odgovarjajo avtorji / authors are responsible for their articles

revijo sofinancirata / cofinanced
JAK, Javna agencija za knjigo RS
MŠS, Ministrstvo za šolstvo in šport

tisk / printing
Tiskarna Bograf

Uvodnik / Editorial	1		
Članki / Articles			
Borut Juvanec	5	Romana Kačič, Mattias Lidén	63
KAMEN, KRAS, ARHITEKTURA / STONE, THE KARST PLATEAU, ARCHITECTURE		REVITALISATION OF VINEYARDS IN THE TERRACED LANDSCAPE ON THE KARST RIDGE OF TRIESTE / OŽIVLJANJE VINOGRADOV V TERASASTI POKRAJINI TRŽAŠKEGA KRAŠKEGA ROBA	
Domen Zupančič	15	Eda Belingar	71
SPLOŠNI ORIS EKONOMIKE Z VIDIKA IZUMLJANJA PROSTORSKIH OBLIK / A GENERAL OUTLINE OF ECONOMICS FROM THE VIEWPOINT OF INVENTING SPATIAL FORMS		UPORABA KAMNA V ŽIVLJENJU KRAŠEVCEV / THE USE OF STONE IN THE LIFE OF THE KARST PEOPLE	
Andrej Kranjc	23	Barbara Jordan, Neža Pahor, Teja Bajt, Maja Brate	79
POMEN KRASA ZA KRASOSLOVJE / THE SIGNIFICANCE OF THE KARST FOR KARSTOLOGY		ŽIVLJENJE NA KRASU / LIFE IN THE KARST	
Mitja Guštin	27	Maja Uranič, Blaž Mlinšek, Katja Malus	83
GRADIŠČA – ODSEVI PRAZGODOVINSKE POSELITVE / HILLFORTS – REFLECTIONS OF PREHISTORIC SETTLEMENT		KRAŠKE ZGODBE / STORIES FROM THE KARST	
Jadran Kale	33		
UPRAVLJANJE KULTURNIM RESURSIMA KRŠKIH KRAJOLIKA / MANAGING THE CULTURAL RESOURCES OF KARST LANDSCAPES			
Beatriz Tomšič Čerkez	37		
KRAS2011: IZKUŠENJSKO UČENJE KOT KLJUČ ZA RAZŠIRJANJE ZNANJA O VREDNOTAH KAMNA / THE KRAS2011: EXPERIENTIAL LEARNING AS A KEY TO DISSEMINATING KNOWLEDGE ABOUT THE VALUE OF STONE			
Katja Hrobat Virloget	41		
USTNO IZROČILO O KRAŠKI KRAJINI. O ČASU, PROSTORU IN MITIČNI BABI / THE ORAL TRADITION OF THE KARST LANDSCAPE. ON TIME, SPACE AND THE MYTHICAL BABA			
Jelena Uršič	47		
ZNANJE, IZKUŠNJE IN ZABAVA V KAMNU / KNOWLEDGE, EXPERIENCE AND ENTERTAINMENT INVOLVING STONE			
Tina Demšar Vreš	51		
PREPLET KRAJINE IN AVTOHTONE ARHITEKTURE OTOKOV SEVERNEGA KVARNERJA / THE INTERTWINING OF LANDSCAPE AND NATIVE ARCHITECTURE OF THE NORTHERN KVARNER ISLANDS			
Jasna Fakin Bajec	59		
USTVARJANJE KRAŠKE KULTURNE DEDIŠČINE MED TEORIJO IN PRAKSO / CREATING KARSTIC CULTURAL HERITAGE BETWEEN THEORY AND PRACTICE			

This **special issue of AR 2011 3** bears the special stamp of the Karst: it deals primarily with stone. It is primarily devoted to the conference papers of the Karst2011 conference which took place on December 20, 2011 at the Hotel Maestoso in Lipica. The conference was organised as a Promotion of Science by the Slovenian Research Agency (ARRS) within the framework of the Karst2011 project, which is supported by UNESCO, SASA (Slovenian Academy of Sciences and Arts), the University of Ljubljana, the Mediacarso company and Kras magazine. On the occasion of the proposed establishment of the Dry Stone Wall Organisation of Slovenia, letters of support were received from professional organisations from around the world:

The introductory plenary lectures were by Professor Juvanec and Assistant Professor Zupančič. Prof. **Borut Juvanec** presented an outline of architecture in stone, of the types of constructions for which it can be used and the objects that people have assembled from stone. The title is **Stone, the Karst, architecture**. Stone is one of the earliest materials to be used by humans in the construction of dwellings. Yet stone structures are not merely dwellings; they can also be sanctuaries, sites of miracles or divination, tombs, traps, practical structures for storing water, improving soil fertility, health, or for protection, even against plague. In the paper **A general outline of economics from the viewpoint of inventing spatial forms**. Economics is Assistant Prof. **Domen Zupančič** presents economics as one of the parameters in the construction of stone elements. Economics is more important than is generally believed: it has a particular influence on shaping compositions in stone. An analytical presentation of a structure has to provide a critical assessment so that we can objectively confer it a place in architecture.

Lectures:

The significance of the Karst for karstology by Prof. **Andrej Kranjc**, member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (SASA), Ljubljana

Prof. Kranjc's lecture is exceptionally important for presenting issues connected to the Karst. A review of names and identities of the area extends back to pre-historic times, as the Romans, in fact, adopted the existing name, *Carsus*; its first Slovene version dates back to at least the ninth century. Hohenwart (1830) defined the karstic region as extending from the Udine area across the Slovenian Karst, Dalmatia, Herzegovina, Albania to Greece, and ending in Zakintos.

The policy of the Karst: landscapes of integration, Dr. **Jadran Kale**, University of Zadar, City Museum of Šibenik

The characteristics of the karst landscape have changed little since the Roman occupation, feudalism and the recent past of enforced industrialism: it is all a matter of stone and economics, the technology of agriculture and animal husbandry. Today, we are witnessing a revitalisation of tangible and intangible cultural heritage, which is why activities regarding the organisation of preservation are so much more important.

Prehistoric forts: forms of settlement in the Karst, Prof. **Mitja Guštin**, University of Primorska, Institute for Mediterranean Heritage

Significant information about the number of stone structures in the prehistoric period comes as a surprise: not because of the number of such structures, but because of our ignorance. The walls marking the culture of the former inhabitants are still standing and should, first of all, be presented to a wider public.

Posebna številka AR 2011 3 nosi posebni pečat Krasa: obravnava predvsem kamen. Objavljeni so predvsem nastopi na konferenci Kras2011, ki je tekla 20. decembra 2011 v hotelu Maestoso v Lipici. Konferenca je bila organizirana kot Promocija znanosti ARRS, Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, v okviru programa Projekta Kras2011, ki ima pokrovitelje: UNESCO, SAZU Slovensko akademijo znanosti in umetnosti, Univerzo v Ljubljani, družbo Mediacarso, revijo Kras. Ob predlagani ustanovitvi Organizacije za suhi zid Slovenije so poslale pisma stanovske organizacije v svetu:

CERAV, Centre d'Etudes et de Recherches sur l'Architecture Vernaculaire, Paris

ARTE, Asociacion por la Arquitectura rural Tradicional de Extremadura, Caceres

4 Grada - DRAGODID, Komiža Hrvatska

AMPS, Alleanza Mondiale per il Paesaggio Terazzato, Arnasco Genova

ISIS Symmetry, Int. Society for the Interdisciplinary Study of Symmetry, Melbourne - Budapest

Uvodni plenarni predavanji sta imela profesor Juvanec in docent Zupančič. Prof. **Borut Juvanec** je podal oris arhitekture kamna, kaj vse je v kamnu mogoče in kaj vse je človek s kamnom sestavil. Naslov je **Kamen, Kras, arhitektura**. Kamen je eden prvih gradnikov človekovega bivališča. Kompozicije iz kamna pa niso le bivališča, so tudi svetišča, objekti za prikazovanje čudeža ali napovedovanja sreče, so grobnice, pasti in uporabni objekti za pridobivanje vode, pa za pospeševanje plodnosti tal in zdravja, zaščite, celo pred kugo. Docent **Domen Zupančič** je predstavil ekonomiko kot enega vodil pri konstruiranju elementov v kamnu. Naslov njegovega nastopa je bil **Splošni oris ekonomike z vidika izumljanja prostorskih oblik**. Ekonomika je pomembnejša kot mislimo: posebej vpliva na oblikovanje kompozicij v kamnu. Analitična predstavitev objekta mora zagotoviti kritično presojo, da ga lahko objektivno umestimo v arhitekturo.

Predavanja:

Pomen Krasa za krasoslovje, akademik prof. dr. **Andrej Kranjc**, SAZU Ljubljana

Za odstiranje problematike Krasa je predavanje akademika Kranjca izjemnega pomena. Pregled poimenovanja in umeščanja prostora sega v predzgodovino, saj so jo že Rimljani povzeli kot *Carsus*, prva slovenska inačica pa sega vsaj v deveto stoletje. Prostor kraškega sveta sega po Hohenwartu (1830) od Vidma preko našega Krasa in Dalmacije, Hercegovine, Albanije do Grčije, na Zakintosu.

Politika krša: krajobrazi integracije, dr. **Jadran Kale**, Univerzitet u Zadru, Gradski muzej Šibenik

Krajske značilnosti kraškega sveta so se od antičnih centurij, skozi fevdalizem do polpretekle dobe prisiljenega industrializma le malo spreminjale: gre za kamen in za ekonomiko, za tehnologije agrikulture in živinoreje. Danes smo priča oživljanju snovne in nesnovne kulturne dediščine, zato so posegi v organizacijo ohranjanja toliko pomembnejši.

Prazgodovinska gradišča – oblika poselitve na Krasu, prof. ddr. **Mitja Guštin**, Univerza na Primorskem, Inštitut za dediščino Sredozemlja

Pomembna informacija o številu kamnitih struktur iz predzgodovinske dobe preseneča: ne zaradi števila, pač pa

The methods of using stone for defensive purposes (walls, forts) should be included in a system representing the karstic world as having the oldest stone constructions.

Bioclimatic Architecture, the symbiosis between people and water in Bosnia and Herzegovina, Prof. **Ahmet Hadrović**, Dean, University of Sarajevo, Faculty of Architecture

Water is the key element in the symbiosis between people and nature. Architecture enacts this symbiosis. Examples in Herzegovina corroborate this statement.

Wells in the Karst: the phenomenon, construction types, forms, **Eda Belingar**, ZVKDS (Institute for the Protection of Cultural Heritage), Nova Gorica

A review of karstic water wells requires a system involving technological, formal and usage criteria. Wells in the Karst are either open or closed, for private or public use, and their content and ownership are more or less indicated.

The Karst in the heart and eyes, **Jadran Sterle**, RTV Ljubljana
The Karst has a particular visual image, in which rustic identity and today's 'urban-rural' culture intertwine, a composition of both. This composition has to provide a higher value. With the aid of today's technologies, we must cultivate it, develop it and above all publicly show it. All factors must be taken into consideration: the virtual and the physical, and the spiritual values of the people who with their way of seeing and feeling continue to enrich this heritage. A presentation must include all these elements.

Dry stone wall – a habitat, Dr. **Andrej Gogala**, Museum of Natural Science of Slovenia

An exceptionally interesting presentation of life among the stones as only a dedicated biologist could produce - one who discovers, sees and knows the secrets of life which usually remain hidden from the average person. The presentation of this modest life also illustrates human efforts to survive among the stones from pre-history to the present.

Oral traditions about the Karst landscape, Assistant Prof. **Katja Hrobat Virloget**, University of Primorska, Science and Research Centre (ZRS)

There is an important area of human culture which is linked with space (death, for example, is linked with boundaries) which is all too little investigated and known to the public, including researchers. The other world, oak and cadastral boundaries, bear witness to this fact. An example is Baba, a figure from the karstic world, who is also an archaic pan-European mythical figure.

Creating Karst cultural heritage between theory and practice, Dr. **Jasna Fakin Bajec**, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (ZRC SAZU)

Understanding cultural heritage also involves the significance of preserving and protecting cultural artefacts of our forebears.

Solitary rocks in the popular tradition of Lokev, **Boris Čok**, master builder of dry stone walling, Lokev

Solitary rocks are particularly shaped stones or stone structures whose shapes have prompted people to adopt them and bestow with special characteristics; these may be physical (their extent), mythical, quite practical (water, survival) or merely visual (height, similarity, form). The values of these characteristics were generated by people, and their understanding of the values represented by shapes, names and beliefs. Around Lokev, evidence for this phenomenon is abundant.

The cultural heritage of North Velebit – characteristics, interpretation, models of revitalisation and sustainable use, **Rene Lisac**, architect, trainee researcher at the University

zaradi našega neznanja. Zidovi, ki označujejo kulturo nekdanjih prebivalcev, še stojijo in bi jih bilo treba predvsem predstaviti širši javnosti. Način uporabe kamna v obrambne namene (zidovi, gradišča) moramo kot najstarejše kompozicije vključiti v predstavitveni sistem kraškega sveta.

Bioclimatic Architecture, the symbiosis between people and water in Bosnia and Herzegovina, prof. dr. **Ahmet Hadrović**, dekan, Univerzitet u Sarajevu, AF

Voda je ključni element simbioze človeka z naravo. Arhitektura to simbiozo udejanja: s svojimi elementi ji omogoča delovanje, istočasno pa spreminja krajino, da ta postane še pomemnejši element človekovega posega vanjo. Primeri iz Hercegovine to potrjujejo.

Vodnjaki na Krasu, pojav, načini gradnje, oblike, **Eda Belingar**, ZVKDS Nova Gorica

Pregled kraških vodnjakov zahteva sistem po tehnologiji, po oblikah, po uporabi. Vodnjak na Krasu je odprt ali zaprt, za javno ali za zasebno rabo, z bolj ali manj označeno vsebino in lastništvom.

Kras v srcu in očeh, **Jadran Sterle**, RTV Ljubljana

Kras ima svojevrstno vidno podobo, kjer se prepletajo kmečka istovetnost in današnja 'meščansko-podeželska' kultura. Sestav obeh mora zagotoviti višjo vrednost. S pomočjo današnjih tehnologij moramo to gojiti, razvijati in javnosti predvsem pokazati. Upoštevanje vseh: navidezne in dejanske, fizične predstavitve in duhovnih vrednot človeka, ki s svojim videnjem in čutenjem bogati to dediščino tudi danes, v predstavitev je treba vgraditi vse te elemente.

Suhi zid – življenjski prostor, dr. **Andrej Gogala**, Prirodoslovni muzej Slovenije

Izjemno zanimiv prikaz življenja med kamni, kot ga lahko prikaže le predan biolog, ki odkriva, vidi in pozna skrivnosti življenja, ki so navadnemu človeku običajno skrite. Predstavitev skromnega življenja ponazarja napore tudi preživetja človeka v kamnu, vse od prazgodovine do danes.

Ustno izročilo o kraški krajini, doc. dr. **Katja Hrobat Virloget**, Univerza na Primorskem, ZRS

Pomembno področje kulture človeka, ki je povsem presenetljivo vezano na prostor (smrt na primer na razmejnice) je vse premalo raziskovano in v javnosti - tudi v strokovnih - premalo poznano. Onostranstvo, hrast in katastrske razmejnice so dokaz še danes. Primer je baba, ki kaže v vseevropskem prostoru arhaičen mitski lik, ne le v kraškem svetu.

Ustvarjanje kraške kulturne dediščine med teorijo in prakso, dr. **Jasna Fakin Bajec**, Znanstveno raziskovalni center SAZU

Razumevanje kulturne dediščine vključuje tudi pomen ohranjanja, zaščite in varovanja kulturnih stvaritev prednikov.

Kamniti osamelci v ljudskem izročilu Lokve, **Boris Čok**, mojster suhega zidu, Lokev

Kamniti osamelci so kamni ali kamnite structure posebnih oblik, ki so jih zaradi tega ljudje posvojili in jim dodali posebne lastnosti. Te so lahko fizične (doseg, razkorak ...) ali tudi mitske, povsem uporabne (voda, preživetje ...) ali le vizualne (višina, podobnost, oblikovanost ...). Vrednote so si ljudje ustvarili sami, razumevanje vrednot pa je podkrepljeno z oblikami, s poimenovanjem, z verovanjem. Okolica Lokve je s temi dokazili izjemno bogata.

Kulturna baština Sjevernog Velebita - karakteristike, interpretacija, modeli obnove i održivog korištenja, **Rene Lisac**, arhitekt, mladi raziskovalec Sveučilišta u Zagrebu, AF (**Martina Ivanuš, Grga Frangeš**)

of Zagreb, Faculty of Architecture (**Martina Ivanuš, Grga Frangeš**)

The theoretical system of the culture of North Velebit, with its pastoral life-style and traditional high-mountain architecture is the outcome of a serious scholarly investigation of architecture, ethnology and landscape architecture. Interesting graded transitions are described, which above all define architecture: size, form and details, which are the result of the available materials and environment, as well as people's requirements and skills. The objective of the proposed model is to produce an active system for preserving cultural heritage which will operate harmoniously from interpretation to implementation.

Karst2011: the significance of vernacular architecture in training and education, Assistant Prof. **Beatriz Tomšič Čerkez**, University of Ljubljana, Faculty of Education

The school system has usually ignored vernacular architecture and never mentions it. Endeavours to present the culture of our forebears should be included throughout the whole of a person's education, from nursery school to university if we wish to keep our culture alive. In the case of stone, the task is simple, as students are exposed to both theory and practice in the natural environment. The Karst2011 project has produced some good results in this context.

The Karst and Lipica, **Nataša Kolenc**, architect, Lipica Stud Farm

The Karst and Lipica Stud Farm are linked together by the landscape and karstic phenomena. Hence, issues which at the Stud Farm are additionally linked to economics, tourism and technological processes. The Lipikum Museum adds the cultural component. The Museum is an example of good practice in terms of museology issues, presentations and the arrangement of space.

The conference concluded with the adoption of conclusions on the process for establishing the Dry stone Organisation of Slovenia and by setting up the organisation of the Karst2011 project. One of the first sub-projects of Karst2011 will also 'The cultural landscape of the karstic world', a kind of live museum of the karst from the historical perspective from Udine to Zakintos.

The current issue mainly contains conference papers. I hope you enjoy them.

Editor

Teoretski sistem kulture severnega Velebita s pašniškim načinom življenja in planšarsko arhitekturo je plod resnega znanstvenega in raziskovalnega arhitekture, etnologije in krajinarstva. Zanimivi stopničasti prehodi definirajo predvsem arhitekturo: velikost, oblikovanost in detajle, kar je plod dosegljivih materialov in okolja, pa potreb in možnosti ljudi. Cilj postavljenega modela je postavitev aktivnega sistema ohranitve kulturne dediščine, ki teče od interpretacije do izvedbe skladno.

Kras2o11: pomen vernakularne arhitekture v vzgoji in izobraževanju, doc. dr. **Beatriz Tomšič Čerkez**, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta

Šolski sistem je do zdaj praviloma vernakularno arhitekturo prezrl in je sploh ni omenjal. Naporji za predstavljanje kulture naših dedov že od vrta in vse do univerze so nujni, če hočemo ohraniti kulturo tudi na tem področju. Na primeru kamna je to še najbolj preprosto, saj dobijo učenci teorijo in prakso prikazano v naravi. Projekt Kras2o11 kaže v tem kontekstu že kar nekaj rezultatov.

Kras in Lipica, Arhitektka **Nataša Kolenc**, Kobilarna Lipica
Kras in Kobilarna Lipica sta povezani s krajino in s kraškimi pojavi. Od tod problematika, ki je v Kobilarni vezana še na ekonomiko, na turizem in na tehnološke procese. Kultura je vključena z muzejem Lipikum, ki je vzorčen primer dobre prakse, tako v problematiki muzealstva, predstavitev in urejanja prostora.

Konferenca je končala delo s sprejetjem sklepov: o začetku postopka za ustanovitev Organizacije za suhi zid Slovenije in z oblikovanjem organov Projekta Kras2o11, v okviru katerega bo eden prvih podprojektov tudi 'Kulturna krajina kraškega sveta', nekak živi muzej krasa v zgodovinskih okvirih med Vidmom in Zakintosom.

V reviji so pretežno članki z nastopov konference. Upam, da vam bodo všeč.

urednik

Članki / *Articles*

UPRAVLJANJE KULTURNIM RESURSIMA KRŠKIH KRAJOLIKA

MANAGING THE CULTURAL RESOURCES OF KARST LANDSCAPES

izvleček

Koristeći se recentnim promjenama u poimanju baštine i načela njene zaštite i očuvanja, u članku se pokušava definirati temeljna dobra vrijedna zaštite i odgovarajućeg razvojnog upravljanja. U kulturnim krajolicima krša očite prostorne i graditeljske vrijednosti pripadaju suhozidima, strukturama povijesnih gospodarskih krajolika koji su vremenom došli na glas pejsažnog i identitetskog čuvenja. Arhitektura se u upravljanju suhozidima treba ravnati takvim procesnim vrijednostima ekonomije, historije, abiotskog i biotskog kondicioniranja ljudske okolice. Njihova najuspješnija zaštita je ona vrsta očuvanja kakva ne samo da ih štiti već im pospješuje procesne preduvjete za opstanak i napredovanje. Stoga su, pored evaluacije krajobraza i registracije kulturnih krajolika, od najveće vrijednosti gospodarski poticaji za održivu i okolišno odgovornu poljoprivredu. Nacionalna odmjerenja regulative iz palete ovih mjera kroje uspjeh upravljanja integriranim europskim krajolicima kultivacije, među kojima organski evoluirani suhozidni krajolici imaju posebno istaknuto mjesto. U tim okolnostima je krš sa svojim pasminama i sortama važan zbog osvjedočenog potencijala životnih prilagodbi s refleksijama u prostoru.

ključne besede

upravljanje baštinom, kulturni krajolik, nematerijalna kulturna baština, održivi razvoj, suhozidi, krš

abstract

Making use of recent changes in understanding heritage and the tenets of its protection, the paper attempts to define the fundamental assets that are worth protecting and adequate development management. In karstic cultural landscapes, clear spatial and building values are characteristic of dry stone walls, structures of historical economic landscapes which over time earned a reputation as typical landscape and identity features.

In managing dry stone walls, architecture must follow the process values of economy, history, and the abiotic and biotic conditioning of the human environment. Their most successful forms of protection also enhance the pre-conditions for survival and the development process, which is why economic initiatives for sustainable and environmentally responsible agriculture are of major significance alongside the evaluation and recording of cultural landscapes. Determining national regulations based on a wide spectrum of measures tailors the success of managing integrated European cultivated landscapes among which organically evolved dry stone wall landscapes occupy a prominent place. In these conditions, the karst with its varieties and breeds of domesticated plants and animals, is an important testimony to the adaptive potential of life and its effects on space.

key words

heritage management, cultural landscape, intangible cultural heritage, sustainable development, dry stone walls, karst

Seminar na kojem je 20. prosinca 2011. godine u Lipici na Krasu osnovana Organizacija za suhi kamen Slovenije, u svojoj organizaciji isprepleten sa zajedničkom nominacijom fenomena krša za Popis svjetske baštine UNESCO koju od ovog eponimnog kraja predvodi Slovenija, svojim je sadržajem, raspravom i zaključcima ponudio dobar povod za rekapitulaciju postignuća i dvojbi u pozornosti koja se danas pruža ljudskom dijelu oblikovanja krša. Naravno da se ni ukupni krajolik krša, kao uostalom i najraznovrsniji i najdalji dijelovi zemljine površine, više ne može smatrati makar posredno nedotaknut posljedicama ljudskog djelovanja, pa bi se u tako preuveličanom smislu i čitav krš mogao nazvati kulturnim krajolikom. Na tom je mjestu vrijedno uočiti prožetost ljudskog prirodnim i prirodnog ljudskim. To može polučiti i kvalitetne organizacijske učinke, kao u raspršeno naseljenoj Norveškoj gdje su upravljanje kulturnom baštinom i upravljanje prirodnom baštinom unutar Ministarstva okoliša a interakcijski shvaćeni kulturni krajolici sežu od gradskih panorama do subpolarnih pasišta [Hegard, 1995]. U drugim okolnostima takvo nominalno širenje otežava definicije i obesmišljava terminologiju. Stoga ovom prilikom pod kulturnim resursima krških krajolika ponajprije mislimo na njihova umjetna strukturiranja ambijentalnim gradivom, kakav je u ovom slučaju kamen. Za razliku od drvenog graditeljstva, umjetne kamene strukture u krajoliku svojom otpornošću omogućuju raznovrsne kumulativne učinke. Zato su neki od najdojmljivijih kulturnih krajolika suhozidi, s posebnim mjestom za terasastu arhitekturu. Nakon početnog uvrštavanja netaknutih prostora svetih planina Tongariro i Uluru-Kata Tjuta 1993. i 1994. godine, čije su se starije prijave prilagođavale mijenjajućim propozicijama, prvi opis jednog kulturnog krajolika u Popis svjetske baštine 1995. godine se odnosio na terasasta rižina

polja pokrajine Ifugao na filipinskim Kordiljerima. Standard kulturnog krajolika postavljen tim upisom predstavlja osobito povoljnu okolnost. Naime, navodnjavane terase kroz koje se kooperativnom regulacijom kanala i ustava s otjecanjem vode od vrha do dna padine osigurava urod najvažnije poljodjelske kulture su dinamičan splet kulturnih praksi kakav podrazumijeva kontinuitet predajnih umijeća (inače bi voda već nakon obilnijih kiša ili za idućeg naraštaja sebi našla drugog puta niz brdo) i utkane inovacije bez slijepog rutinskog rješenja za sva vremena i okolnosti. Pejzažni rezultat je dojmljiv prizor kulturno artikulanog krajolika posvjedočenog u dvije tisuće godina nastajanja i korištenja, ali je mnogo važnije njegovo značenje dinamičnog kulturnog prostora neodvojivog od vitalnih umijeća i sposobnosti svojih lokalnih zajednica [Radkau, 2008: 100]. Drugi veliki okvir u kakvom se danas može dobro sagledati slika kulturnih krajolika krša je antropologiziranje pojma baštine. Već se i u samome UNESCO-u znalo šaliti kako je fotorobot ekspertnog koautora Atenske povelje iz 1933., modernog programa konzervacijske prakse, bio bijelac, Talijan, povjesničar umjetnosti, doktorirao na renesansnoj palači iz Mletaka [Bortolotto, 2010: 106]. Od tog vremena su i u povijesti umjetnosti uvidjeli kako za evaluacije građevina poput danske katedrale iz Roskildea ili tuniske džamije Kairouan u njihovim dugim trajanjima i značenjima više koristi ima od procjenjivanja autentičnosti procesa nego od procjenjivanja autentičnosti materijala. Dugotrajan nastanak pojma "nematerijalne kulturne baštine", od svojih kategorijalnih polazišta iz japanskih konzervacijskih propisa 1950-tih godina koji su kanalizirali debatu u vrijeme japanskog pristupanja Konvenciji o svjetskoj baštini 1992., preko afričkih dekolonijalizacijskih redefiniranja folkloru u međunarodnom režimu copyright-a 1960-tih i

Slika 1: Karakteristična pojedinačna ograđenost maslina visokog genetskog diverziteta kod Luna na otoku Pagu.

Figure 1: Typical single enclosure containing an olive tree near Luna on the island of Pag, which has a high degree of genetic diversity.

južnoameričkih inicijativa potaknutih globalnim tržištem glazbe iz 1970-tih do same Konvencije o nematerijalnoj kulturnoj baštini 2003. godine, sa svojim propitivanjima i odvagivanjima značenja izvornosti i autentičnosti, tomu su išli snažno u prilog [Larsen i Marstein, 1994; Larsen, 1995]. Pri tome je pojam baštine redefiniran po ranijim antropološkim debatama definicije kulture [Kuper, 1999]. Danas bi se, na prvi pogled, stoga mogao učiniti neuhvatljivijim i prekomjerno implicitnim. Na sličan način se, još od vremena Povelje iz Burre, baštinski koncept "lokaliteta" (eng. site) kakav je bio kondicioniran arheologijom i znamenitim građevinama, preoblikovao u "mjesto" (eng. place). Mjestu se može pripadati, dok lokalitetu pripada tek osoblje sa svojim plaćenim radnim vremenom [Smith, 2006: 76]. Japanska nominacija hrama Ise za uvrštavanje u Popis svjetske baštine također se ticala mjesta a ne zgrade jer se drvena građevina sa svakim novim naraštajem uvijek iznova gradi još od VII. st. [Bortolotto, 2010: 107]. Posljedice poimanja baštine kao društvenog dijaloga i procesa, a ne kao inventara pokretnih ili nepokretnih objekata, napose su jasne pred pojmom kulturnog krajolika. Stoga arhitektonske elaboracije prijava kulturnog krajolika za Popis svjetske baštine, npr. Amalfijskog primorja 1997. godine, krajobrazne asocijativnosti, čuvenja i kulturne prakse kapitaliziraju kao nematerijalnu kulturnu baštinu [Villani, 2006].

Unutar tog ukupnog putovanja od konzervacije monumentalnih znamenitosti nazad prema korijenu latinske riječi monumentum

u glagolu monere (podsjetiti, upozoriti), s engleskom riječi landscape u kojoj se riječ za zemlju spaja sa starogermanskim glagolom scapjan (raditi, činiti nešto stvaralački) i samom "kulturom" iz lat. colere, također glagolom vezanim prvenstveno za poljodjelsko obrađivanje, kultiviranje [Choay, 2001: 6; Haber, 1995: 38], u suhozidnim krajolicima smo se našli nazad na prvom kamenu iskrcenom iz zemlje i podignutim na drugi – na procesu umjesto strukture, tj. na radu i umijeću preoblikovanja lica krša. Često su to nadovezujući oblici, poput npr. bunje ispod prevjesa kamene litice. Kulturni krajolici su lica povijesnih privreda, nekih u fosilnim razaznatljivostima, drugih u reliktnim ostacima, a ponekih i u kontinuitetima korištenja. Oni nisu samo uspomene parohijalnih skučenosti već i globalnih širenja, interakcija, hegemonija i konjunktura, još od vremena suhozidima razgraničenih antičkih parcelizacija polja i maslinika (hvarska hora i pulski ager) sve do vinarske ekspanzije iz druge polovice XIX. st. i današnje Zajedničke poljoprivredne politike Europske unije. Njihovo se gradivo praktično više i ne krči. Krčenja kamenja iz zemljišta kakvima je namicano kamenje za stotine tisuća kilometara duge povijesne suhozide istočnojadranske obale sada onemogućuju i propisi, pa posve ambijentalan suhozid po pravilima struke doslovno više i nije takav jer se jedini kamen u većim količinama potrebnima za krajobrazna uređenja i gradilišta može dobiti samo iz površinskih kopova Ravnih Kotara. Po zadanostima javne nabave i korporativnog tržišta, ambijentalizirana suhozidna ograda državne ceste će biti

ista neovisno o tome nalazi li se u Istri ili Konavlima. Takav jednoobrazni i na veliko jedino izvedivi "nacionalni suhozid" procesno ne predstavlja presedan, jer je npr. i suhozide s konca XIX. st. možda sadržajnije okarakterizirati "europskim konjuktivnim suhozidima". Suhozidi, kao i njihovi krajolici, predstavljaju lokalna lica šire prisutnih fenomena, i to u omjerima karakterističnima upravo za svoja podneblja. Oni postaju globalnima već i pred svojim posjetiteljima, koji putem internetskih satelitskih fotografija čak i ne moraju biti fizički prisutni.

U takvim okolnostima potreba izvana određene zaštite promeće se u zahvalniji radni okvir očuvanja, i to ne samo materijalnih struktura već njih zajedno s umijećima zahvaljujući čijim prakticiranjima su uopće nastale. Na taj način se jednim zamahom ubijaju dvije muhe, jer povoljan rezultat nisu samo sačuvane građevine već i umijeća potrebna za njihovo održavanje, pa i širenje. Zbog toga pred preskriptivnom konzervacijom prednost dobijaju stimulacije gospodarskih aktivnosti kakve su s tim umijećima povezane. Najvažnije administrativne mjere za kontinuirane vanurbane kulturne krajolike danas ne leže u resoru kulturnih djelatnosti već u poticajima za održivu poljoprivredu, ali im kulturno upravljanje može olakšati posao evaluacijom kakvu nalaže Konvencija o europskim krajobrazima. Začetak ovakvih poticaja leži u konzervaciji kulturnih krajolika [Dormor, 1999: 49; McCrone, 1999: 59]. Njihova su se prva iskušavanja zbila u zaštićenim krajolicima, poput NP Moors u sjevernom Yorku gdje je na površini od 5400 ha kroz prve dvije godine primjene početkom 1990-tih obnovljeno 17 km suhozida [Statham, 1994: 296]. Paradoksalno, poljoprivredno upravljanje svojim poticajima ovdje obavlja netržišni, protekcionistički dio posla, dok se kroz upravljanje kulturom (kao i kroz reguliranje sorti i pasmina, naravno) dolazi do certificiranja vrijednosti za tim kompetitivniji nastup. Delikatan dio upravljanja predstavlja intersektorsko upotpunjavanje na temama istovremeno proizvodnim i baštinskim, prirodnim i kulturnim u isti mah.

Antropologizacija baštine nije ujedno bila i njena folklorizacija. Koncept nematerijalne kulturne baštine, kao kulturne etikete za pravnu formu intelektualnog kolektivnog vlasništva, ne predstavlja ideološki neologizam kakav je u romantičarskom XIX. stoljeću bio folklor. Nacionalni preporoditelji u glorificiranju seoskih riznica kulturnog identiteta, validnih za ucrtavanje u političke karte, nisu ni bili zainteresirani za domorodne koncepte. Za razliku od tog vremena, promjene u poimanju baštine kroz zadnjih pola stoljeća i u doba globalizacije razjačale nakon pada Željezne zavjese osnažuju lokalne kulture za njihova opstajanja i napredovanja. Usporedno nastajanje biotehnoške industrije, od pojave biopiraterije do Protokola iz Nagoye kojim se provedba Konvencije o biološkoj raznolikosti istančava u korist lokalnih zajednica, njih se dalo razumjeti kao stvaratelje dodanih vrijednosti prirodnih supstanci. Vrt i polje seljaka njegova su agrogenetska retorta u kojoj nastaju varijacije s mogućim vrlo poželjnim svojstvima, jer je masovna proizvodnja jednoobrazna i stoga osjetljivija na ugroze. U tom smislu se danas u biotehnologiji ponavlja dizajnerski moment folklorizacije iz Pokreta za umjetnost i obrt s konca XIX. st., u tadašnjem nastojanju da rukotvornim kvalitetama unaprijedi bezlična industrijski proizvedena masovna dobra. Onda se radilo o dizajnerskom uljepšavanju tekstila ili namještaja od čega stvaratelji ornamentalnih izvornika nisu imali izravne koristi. Danas je riječ o biotehnoškom dizajnu domorodnih sorti i pasmina. Njihov je laboratorij kulturni krajolik, a za utvrđivanje

posudbi, razmjena i prodaja sada su na raspolaganju DNK-biljezi. Poljodjelčevo poimanje biodiverziteta sada je već kategorija genetike, to je "Farmer's Unit of Diversity Management" [Halewood et al., 2006: 177]. Potaknut prilagodbama života, krš vrije takvim generativnim potencijalom.

Zbog toga upravljanje kulturnim krajolicima znači osposobljavanje lokalnih zajednica za buduća čuvanja i stvaranja, dok je upravljanje njihovim kulturnim resursima [Gibson, 2005: 297] u stvari izgradnja glavnice za demografsku obnovu i revitalizaciju krajobraza. Očuvanje kulturnih krajolika je razvojni projekt u kakvom arhitekt upravlja prostorom kovanja novih vrijednosti. S takvim zadatkom, u stvari, kao da je već kod kuće.

Viri i literatura

- Bortolotto, C. (2010): Globalising intangible cultural heritage? V: S. Labadi in C. Long (ur.): *Heritage and Globalisation*. Routledge, London, str. 97-114.
- Dormor, I. (1999): Current Planning Policies and Legislation for Historical Rural Landscapes. V: J. Grenville (ur.): *Managing the Historic Rural Landscape*. Routledge, London, str. 43-56.
- Ellen, R., et al. (ur.) (2000): *Indigenous Environmental Knowledge and its Transformations*. Routledge, London.
- Gibson, J. (2005): *Community Resources – Intellectual Property, International Trade and Protection of Traditional Knowledge*. Ashgate, Aldershot.
- Haber, W. (1995): Concept, Origin and Meaning of 'Landscape'. V: B. von Droste et al. (ur.): *Cultural Landscapes of Universal Value*. Fischer, Jena, str. 38-41.
- Halewood, M., et al. (2006): Farmers, Landraces and Property Rights – Challenges to Allocating Sui Generis Intellectual Property Rights to Communities over their Varieties. V: S. Biber-Klemm in T. Cottier (ur.): *Rights to Plant Genetic Resources and Traditional Knowledge, Basic Issues and Perspectives*. CABI, Wallingford, str. 172-202.
- Hegard, T. (1995): Nature and Culture – Two Aspects of the Same Story. Norwegian Landscape Management in the 1990s. V: B. von Droste et al. (ur.): *Cultural Landscapes of Universal Value*. Fischer, Jena, str. 374-377.
- Kuper, A. (1999): *Culture, The Anthropologists' Account*. Harvard U. P., Cambridge (MA).
- Larsen, K. E., i N. Marstein (ur.) (1994): *Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*. Tapir, Trondheim.
- Larsen, K. E. (ur.) (1995): *Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*. UNESCO, Paris.
- McCrone, P. (1999): Maintenance and Enhancement – The Management of Environmentally Sensitive Areas. V: J. Grenville (ur.): *Managing the Historic Rural Landscape*. Routledge, London, str. 57-72.
- Radkau, J. (2008): *Nature and Power*. Cambridge U. P., Cambridge.
- Smith, L. (2006): *Uses of Heritage*. Routledge, London.
- Statham, D. (1994): The Farm Scheme of North York Moors National Park, United Kingdom. V: D. Western in R. M. Wright (ur.): *Natural Connections, Perspectives in Community-Based Conservation*. Island Press, Washington D. C., str. 282-299.
- Villani, G. (2006): *I Beni Tangibili e Intangibili e il Paesaggio culturale. Tutela e legislazione. Il caso italiano*. Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali, Salerno.